

Raoul Vaneigem

**Rasprava o svakodnevnom
životu za dobro mlade generacije**

1967.

Sadržaj

Uvod	3
Označena beznačajnost	5
1	5
2	6
3	6
4	7
VII: Doba sreće	9
1	9
2	10
3	11
XVII: Bolest preživljavanja	14
XVIII: Lažni vidovi otpora (4)	17
XXIII: 3. Radikalna subjektivnost	21

(Odlomak)

Uvod

Nije mi namera da ovde izloženo stvarno iskustvo učinim razumljivim onima koji nisu zainteresovani da ga prožive. Ali, verujem da će to iskustvo biti izgubljeno – i ponovo pronadeno – u opštoj promeni svesti, kao što sam uveren da će uslovi u kojima danas živimo jednog dana biti samo sećanje.

Svet treba iznova stvoriti, a ne samo preurediti. Svi nesuđeni reformatori to ne mogu sprečiti. Ako ti eksperti ne razumeju šta govorim, utoliko bolje; meni sigurno nije na kraj pameti da pokušavam da shvatim *njih*.

Kada je reč o ostalim čitaocima, molim ih za razumevanje, sa skromnošću koju, nadam se, nije teško uočiti. Voleo bih da ova knjiga bude pristupačna duhovima neupućenim u ideološki žargon. Nadam se da sam u tome makar delimično uspeo. Jednog dana, iz ove zbrke izroniče formulacije sposobne da ospu nasumičnu paljbu po našim neprijateljima. Do tada, pustimo neke rečenice, uhvaćene tu i tamo, da deluju. Put jednostavnosti najteži je od svih; zato je možda bolje da se neka opšta mesta ovde i ne razdvajaju od svojih zamršenih korena, koji se mogu presaditi i u neko drugo tle i tamo opet uzgajati, za naše dobro.

Nikada nisam tvrdio kako imam da kažem nešto novo; ne pokušavam da na tržište kulture izbacim neki novitet. Najsitnije podešavanje onoga što je bitno može imati mnogo veći značaj od stotina uzastopnih poboljšanja. Jedino što je ovde novo jeste smer te struje koja ta opšta mesta nosi sa sobom.

Sve je rečeno još od vremena kada su ljudi naučili da čitaju Lotreamona, a ipak je od toga malo ko imao koristi. Pošto je svo naše znanje u osnovi banalno, one može imati neku vrednost samo za duhove koji nisu takvi.

Moderni svet mora da nauči ono što već zna, da postane ono što već jeste, kroz veliki progon svih prepreka, kroz praksu. Opštim mestima možemo umaći samo ako baratamo njima, ako ih kontrolišemo, ugrađujemo u svoje snove ili prepuštamo slobodnoj igri naše subjektivnosti. Svestan sam da sam toj subjektivnosti u ovoj knjizi dao sav mogući prostor; ali, neka mi niko ne zameri zbog toga, ako prethodno ne razmorti u kojoj meri objektivne mogućnosti ovog sveta svakodnevno doprinose ciljevima te subjektivnosti. Sve počinje od subjektivnosti, ali ništa se tu ne završava. Danas manje nego ikad.

Borba između subjektivnosti i svega što je ugrožava sada se širi i na teren stare klasne borbe. Ona je oživljava i čini još ogorčenijom. Želja da se živi je politička odluka. Ko želi svet koji nam garantuje da nećemo umreti od gladi, ali po cenu umiranja od dosade?

Čovek preživljavanja je čovek ukorenjen u mašineriji hijerarhijske vlasti, uhvaćen u mrežu uslovljavanja, u kaos represivnih tehnika, čiji poredak samo čeka na svoje isprogramirane eksperte da ga pažljivo isprogramiraju.

Ali, čovek preživljavanja je i celovito biće, čovek apsolutnog odbijanja. Ne prođe ni čas, a da svako od nas ne oseti, na svakom nivou stvarnosti, protivrečnost između potlačenosti i slobode; tako svako od nas biva uhvaćen i čudno iskrivljen između dve sukobljene perspektive: perspektive vlasti i perspektive prevazilaženja. Zato na dva dela ove knjige, koji se bave tim perspektivama, ne treba gledati odvojeno. Naprotiv, čitalac bi trebalo da ih shvati kao istovremene; opis negativnog naglašava pozitivni projekat, dok pozitivni projekat potvrđuje ono što je negativno. Idealno, knjiga ne bi imala nikakav redosled, a na čitaocu bi bilo da pronade sopstveni.

Moji nedostaci kao pisca odraziće se i na čitaoca – kao na čitaoca, i još više, kao na ljudsko biće. Ako element dosade, koju sam osetio tokom pisanja, naiđe na odjek kod čitaoca, biće

to još jedan dokaz našeg neuspaha u pokušaju da živimo. Što se ostalog tiče, neka težina ovog trenutka posluži kao opravdanje za težinu tona. Levitacija je uvek ili ispred ili s one strane reči. U ovom slučaju, ironija je u tome da to nikada ne gubimo iz vida.

Ovo delo je deo subverzivnog strujanja, čiju poslednju reč još nismo čuli. Ono je jedan od doprinosa obnovi međunarodnog revolucionarnog pokreta. Njegov značaj ne bi trebalo da promakne nikome; u svakom slučaju, kao što će vreme pokazati, niko neće umaći njegovim posledicama.

Označena beznačajnost

Usled sve veće ništavnosti, svakodnevni život je postao naša glavna preokupacija. (1) – Nijedna iluzija, sakralna ili desakralizovana (2), kolektivna ili individualna, nije više u stanju da prikrije svu bedu naših svakodnevnih postupaka (3). – Obogaćivanje života nužno iziskuje analizu novih vidova siromaštva i usavršavanje starih oružja otpora. (4)

1

Istorija našeg doba priziva u sećanje likove iz crtanih filmova, koji se u ludoj jurnjavi, ni sami to ne primetivši, odjednom zateknu iznad provalije, na visini na kojoj ih može održati samo moć uobrazilje; dovoljno je da postanu svesni gde se nalaze, pa da se stropoštaju u dubinu.

Poput Bosustovljevih junaka, savremena misao je prestala da lebdi na vlastitim obmana. Ono što ju je nekada uzdizalo, sada je prizemljuje. Ona u punom trku prestiže stvarnost, koja će je na kraju pregaziti: stvarnost koju živimo svakog dana.

Da li u ovim nagoveštajima lucidnosti ima nečeg suštinski novog? Ne bih rekao. Svakodnevni život je oduvek rađao potrebu za jačom svetlošću, ako ni zbog čega drugog, onda iz nužde da se ide u korak sa istorijom. U dvadeset četiri časa čovekovog života ima više istina nego u celoj filozofiji. Čak ni filozof ne može da ignoriše taj život, prema kojem se ophodi s toliko prezira, kojem ga je podučila njegova utešiteljka, filozofija. Pošto je napravio salto i popeo se samom sebi na ramena, da bi gromoglasno saopštio svoju poruku svetu s još veće visine, filozof na kraju završava gledajući na svet okrenut naglavačke; sva bića i sve stvari postavljeni su naopako, samo zato da bi on poverovao kako stoji uspravno. Ali, on ostaje u vlasti sopstvenog ludila; pošto odbija da to prizna, njegov položaj postaje još neprijatniji.

Moralisti XVI i XVII veka raspolagali su celim arsenalom opštih mesta, ali su toliko nastojali da ga prikriju, da su oko njega sagradili pravu palatu od gipsa i spekulacija. Palata ideja skriva i drži u zatočeništvu živo iskustvo. Iz nje uzvišenim glasom progovara iskreno ubeđenje u fikciju „univerzalnog čoveka“, ali se unutar nje živi u stalnoj strepnji. Analitičar pokušava da se dubinom misli odupre postepenoj sklerozi postojanja; što se više otuđuje od samog sebe, izražavajući se u skladu s vladajućim predstavama svoga doba (s feudalnom slikom o nerazlučivom jedinstvu Boga, kraljevske moći i sveta), tim više njegova svest odslikava skriveno lice sveta, tim više on „izmišlja“ svakodnevicu.

Filozofija prosvetiteljstva ubrzala je prizemljenje u konkretno, utoliko što je ono, na izvestan način, dospelo na vlast s pojavom revolucionarne buržoazije. Iz ruševina Nebeskog carstva čovek se stropoštao u ruševine sopstvenog sveta. Šta se desilo? Otprilike sledeće: deset hiljada je ubeđeno da su videli kako se fakirov konopac diže u vazduh, dok isti broj fotografskih aparata svedoči da se konopac nije pomerio ni za pedalj. Naučna objektivnost raskrinkava mistifikaciju. Vrlo dobro. Ali, šta nam to otkriva? Samo potpuno nebitno parče kanapa. Priznajem da nimalo ne uživam u izboru između sumnjivog zadovoljstva obmane i dosadne kontemplacije stvarnosti, koja me se savršeno ne tiče. Zar ta stvarnost na koju ne mogu da utičem nije samo stara laž u novom ruhu, najviši stepen mistifikacije?

Od sada, pravi analitičari su na ulicama. Lucidnost nije njihovo jedino oružje. Njihova misao više neće pristati da bude sužanj lažne stvarnosti bogova ili lažne stvarnosti tehnokrata!

2

Religijska uverenja su skrivala čoveka od njega samog; njihova tvrđava ga je zazidala u piramidalni svet, na čijem se vrhu nalazio Bog, s kraljem odmah ispod. Avaj, na dan 14. jula, među ruševinama unitarne vlasti nije se moglo pronaći dovoljno slobode da bi se sprečilo da sâme ruševine ne postanu novi zatvor. Ispod poderanog vela praznoverja nije se ukazala gola istina, o kojoj je maštao Mezlije, već običan ideološki lepak. Zatočenicima fragmentarne vlasti, kao jedina zaštita od tiranije, ostala je samo senka slobode.

Danas nema nijednog ljudskog postupka ili misli kojima je uspelo da umaknu mreži prihvaćenih ideja. Posle eksplozije starog mita, lagano rasejavanje njegovih čestica svuda širi svetu prašinu, koja davi duh i volju za životom. Sile prinude danas više nisu tako skrivene; postale su mnogo očiglednije; manje moćne, ali brojnije. Poslušnost više nije plod svešteničke magije; ona je posledica bezbroj sitnih hipnotičkih radnji: informisanja, kulture, urbanizma, reklama, mehanizama uslovljavanja i sugestije, koji rade u korist svakog postojećeg ili budućeg poretka. Mi smo, opet, slični Guliveru koji leži bespomoćan na liliputanskoj obali; celo telo mu je vezano, dok on, odlučan da se oslobodi, pažljivo gleda oko sebe: i najsitniji detalj, najmanja izbočina na tlu, najmanji pokret, sve postaje znak koji može ukazati na spasenje. Najveće šanse za izbavljenje leže u onome što nam je najpoznatije. Da li je ikada bilo drugačije? Umetnost, etika i filozofija to potvrđuju: ispod tvrde kore reči i pojmova, oduvek se skrivalo živo iskustvo neprilagođavanja svetu, spremno da iskoči napolje, u slobodu. Pošto ni bogovi, niti reči danas ne mogu da joj navuku neku iole pristojnu odeću, to banalna duša sada šeta gola po železničkim stanicama i pustim poljima; iskrsava ispred vas čim pokušate da umaknete od sebe, dotiče vas za lakat, hvata vaš pogled i dijalog počinje. Morate se izgubiti s njom ili spasiti i nju i sebe.

3

Suviše leševa je posejano duž puteva individualizma i kolektivizma. Pod okriljem dva naizgled suprotna pogleda na svet sprovodio se isti banditizam, ista represija nad izolovanim pojedincem. Ista ruka koja je ugušila Lotreamona, vratila se da zadavi Jesenjina; prvi je umro u iznajmljenoj kućici u vlasništvu rentijera Žana Fransoa Dipuija, drugi se obesio u nacionalizovanom hotelu. Svuda se potvrđuje staro pravilo: „Nema tog oružja tvoje lične volje koje se, čim dospe u tuđe ruke, neće okrenuti protiv tebe“. Ako neko tvrdi ili piše kako bi praktični um ubuduće trebalo da se zasniva isključivo na pravima pojedinca, to će biti samo prazne reči, ako one kojima se obraća ne navede da dokaze za tu tvrdnju potraže u sebi. Naime, takav dokaz se može otkriti samo iskustveno, mora se osetiti iznutra. Zato bi sve što će biti rečeno u beleškama koje slede trebalo proveriti i korigovati polazeći od neposrednog ličnog iskustva. Ništa nije toliko vredno da se ne bi moglo započeti iznova, ništa nije toliko bogato da se ne bi moglo stalno obogaćivati.

Kao što u privatnom životu razlikujemo ono što neki čovek misli i govori o sebi od onoga što zaista jeste i čini, tako je svako naučio da pravi razliku između šupljih reči i mesijanskih obećanja političkih partija i njihove stvarne organizacije i pravih interesa: između onoga kako se predstavljaju i onoga što stvarno jesu. Iluzija koju neki čovek ima o sebi i drugima u suštini se ne razlikuje od iluzija koje grupe, klase ili partije imaju o sebi. One, štaviše, potiču iz istog izvora: iz vladajućih ideja, koje su uvek ideje vladajuće klase, čak i kada se ispoljavaju u sukobljenim oblicima.

Svet raznih *izama*, bilo da obuhvata celo čovečanstvo ili samo pojedinca, nije ništa drugo nego svet ispražnjen od stvarnosti, zastrašujuće stvarna zavodljivost laži. Trostruki

poraz Komune, Spartakovaca i crvenog Kronštata (1921) pokazao je, jednom za svagda, u kakva krvoprolića vode tri ideologije slobode: liberalizam, socijalizam i boljševizam. Ipak, da bi svi to shvatili i priznali, bilo je nužno da kopilanske i hibridne forme tih ideologija svoja početna zverstva učine još vidljivijim i potkrepe ih opipljivijim dokazima: koncentracionim logorima, Lakostovim Alžirom, Budimpeštom. Posle velikih kolektivnih iluzija, koje su počele da pate od anemije, od silnog prolivanja ljudske krvi, usledile su hiljade prepakovanih ideologija, koje potrošačko društvo prodaje kao priručne mašine za pretvaranje mozga u kašu. Da li treba proliti istu količinu krvi da bi se dokazalo kako sto hiljada uboda čiodom mogu podjednako sigurno ubiti kao i tri udarca maljem?

Šta bih mogao da tražim u nekoj borbenoj grupi koja bi očekivala da na garderobi ostavim – neću reći neke ideje, jer bi me one i mogle navesti da se priključim toj grupi – već snove i želje od kojih se nikada ne rastajem, želju da živim autentično i nesputano? Kakva je korist od zamene jedne vrste samoće, dosade ili laži nekom drugom? Kada se iluzija stvarne promene jednom razotkrije, pûka promena iluzije postaje nepodnošljiva. Današnje prilike su upravo takve: ekonomija ne prestaje da nas podstiče da što više trošimo, a neprestana potrošnja podrazumeva ubrzani tempo smenjivanja iluzija, čime se postepeno uništava svaka iluzija promene. Na kraju ostajemo sami, nepromenjeni, zamrznuti u praznom prostoru, iza slapova uređaja, automobila i džepnih izdanja.

Ljudi bez mašte već postaju umorni od značaja koji se pridaje komforu, kulturi i dokolici, svemu onome što razara maštu. To ne znači da su se ljudi zaista umorili od komfora, kulture i dokolice, već od načina na koji ih koriste i koji im onemogućava uživanje u njima.

Društvo obilja je društvo voajera. Svakome svoj kaleidoskop: neznatno pomeranje prstiju dovoljno je da se slika promeni. Ne možete da izgubite: dva frižidera, jedna Dijana, TV aparat, unapređenje, ubijanje vremena. . . . A onda, počinje da nas obuzima dosada od konzumiranja tih slika proizvedenih podjednako dosadnim ponavljanjem istog pokreta, sporim obrtanjem kaleidoskopa između palca i kažiprsta. Ispostavlja se da nema nikakve Dijane – bila je reč samo o ideologiji, koja nema skoro nikakve veze sa automobilima. Naliveni „*Džonijem Vokerom*, viskijem za elitu“, uživamo u čudnom koktelu alkohola i klasne borbe. Nema više ničeg što bi nas moglo iznenaditi, u tome je cela drama! Dosada ideološkog spektakla podseća nas na pasivnost vlastitog života, na preživljavanje. Iza veštačkih skandala – skandala sa brushalterima, Panamskog skandala – ukazuje se onaj pravi: skandal ljudskih postupaka lišenih sadržine, sve zbog jedne iluzije čiji gubitak draži svakim danom postaje sve nepodnošljiviji. Postupci ojađeni i onemoćali od stalnog pothranjivanja blistavih i izmaštanih kompenzacija; postupci osiromašeni ulaganjem u uzvišene spekulacije, kojima doprinose kao obične sluge i bivaju prezreni kao „trivijalni“ ili „banalni“; postupci danas oslobođeni, ali izmrcvareni, spremni da se još jednom izgube ili crknu pod teretom vlastite slabosti. Sve ih primećujemo kod svakoga od vas, kao prepoznatljive, jadne, trenutno vraćene u onu neposrednu, živu stvarnost, koja je njihovo „spontano“ okruženje. A tu ste i vi, pometeni i izgubljeni u novoj prozaičnosti, u perspektivi gde se blisko i daleko potpuno podudaraju.

4

Pojam klasne borbe predstavljao je prvo konkretno i taktičko objedinjavanje svih sukoba i nepravdi koje ljudi doživljavaju pojedinačno; potekao je iz vrtloga one patnje koju je svođenje ljudskih odnosa na mehanizme eksploatacije proizvelo u svim industrijskim zemljama. Nastao je iz želje da se preobrazi svet i promeni život.

Takvom oružju je bilo neophodno stalno podešavanje. Ipak, vidimo da Prva internacionala okreće leđa umetnicima i da kao jedinu osnovu svog projekta uzima radničke zahteve, iako je Marks smatrao da bi taj projekat morao da privuče sve one koji odbijaju da postanu robovi i teže punom životu i izvornoj ljudskosti. Lasener, Borel, Lasali, Bihner, Bodler, Helderlin – zar i tu nije bila reč o nemaštini i njenom radikalnom poricanju? Bilo kako bilo, ta greška – isprva možda i oprostiva – poprimila je neslućene razmere u narednih stotinu godina, kada je ekonomija potrošnje počela da apsorbuje ekonomiju proizvodnje, a eksploatacija radne snage da se proširuje na eksploataciju svakodnevne kreativnosti. Od radnika se tokom radnog vremena otima ista količina energije kao i u časovima dokolice; tom energijom se hrane turbine vlasti, koje zagovornici starih teorija pobožno podmazuju svojim čisto formalnim vidovima otpora.

Oni koji pričaju o revoluciji i klasnoj borbi, a da se pri tom ne pozivaju izričito na svakodnevni život, na subverzivni potencijal ljubavi i odbacivanja svih ograničenja, nose leševe u ustima.

VII: Doba sreće

Savremena država blagostanja s velikim zakašnjenjem nudi garancije za preživljavanje, koje su obespravljene mase tražile u starom proizvodnom poretku (1). Obilje preživljavanja govori o osiromašenju života (2). Kupovna moć je dozvola za kupovinu moći, dopuštenje da se postane objekat u poretku stvari. I potlačeni i tlačitelji teže da padnu pod istu diktaturu potrošačke robe, samo različitom brzinom (3).

1

Lice sreće je iščezlo iz umetnosti i literature otkako je počelo da se beskrajno umnožava duž zidova i bilborda, nudeći svakom prolazniku univerzalnu sliku u kojoj bi trebalo da se prepozna.

Sa Folksvagenom, nema problema!

Živite bezbrižno sa Persilom!

Ovaj čovek ne samo da ima istančan ukus, on je i mudar:

odlučio se za Mercedes Benc!

Uskliknimo s ljubavlju Adamu Smitu i Džeremiju Bentamu: sreća više nije mit! „Što više proizvodimo, bolje ćemo živeti“, piše humanista Furastije, dok drugi genijalac, general Ajzenhauer, ponavlja za njim kao papagaj: „Da bismo spasili privredu, moramo kupovati, kupovati bilo šta.“ Proizvodnja i potrošnja su dve dojke modernog društva. Dojen njihovim mlekom, ljudski rod postaje sve snažniji i lepši: životni standard raste, tehnološke olakšice nalaze na svakom koraku, rasonoda po volji, kultura za sve, komfor o kakvom ste samo sanjali. Na obzoru Hruščovljevog referata najzad se rađa ružičasta zora komunizma, najavljujući svoju vladavinu revolucionarnim dekretima: dekretima o ukidanju poreza i besplatnom prevozu za sve. Da, zlatni vek je na vidiku, toliko blizu da bi se mogao pljunuti.

U celom tom komešanju, iščezlo je nešto krupno: proletarijat. Gde je nestao? Da li se odmetnuo? Da li su ga prognali u neki muzej? Sociolozi raspravljaju o tome. Neki nas uveravaju da u visoko industrijalizovanim zemljama proletarijat više ne postoji; o tome svedoči poplava frižidera, TV aparata, automobila, velikih stambenih blokova i salona za zabavu. Drugi sve to proglašavaju za veštu manipulaciju i skreću nam pažnju na malobrojne radnike čije se niske nadnice i teški uslovi rada malo razlikuju od onih u 19. veku. „To su zaostali sektori, koji će ubrzo nestati“, odgovaraju im oni prvi. „Zar možete poreći da se ekonomski razvoj kreće u smeru Švedske, Čehoslovačke i države blagostanja, a ne u smeru Indije?“

Crna zavesa se podiže: organizuje se lov na izgladnele, na poslednjeg živog proletera. Samo je pitanje ko će mu prvi uvaliti kola i mikser, kućni bar i biblioteku. Samo je pitanje kada ćemo ga prepoznati u licu koje se smeši s reklamnog postera: „Srećan je svako ko puši *Lucky Strike*.“

I srećan je, zaista, tako srećan, taj ljudski rod koji će uskoro podizati svoje poklon-pakete, za čiju su se isporuku po tako skupu cenu izborili pobunjenici iz 19. veka. Pokazalo se da su buntovnici iz Liona i Furmija za života imali manje sreće nego posle smrti. Milioni streljanih, mučenih, hapšenih, izgladnjivanih, zlački zaglupljivanih i izvrgnutih ruglu sada mogu mirno da počivaju po kosturnicama i zajedničkim grobnicama, u blaženom saznanju da su svojom borbom potomcima, izolovanim po klimatizovanim stanovima, omogućili da uz svakodnevnu dozu TV programa poveruju kako su najzad srećni i slobodni. „Komunari

su izginuli do poslednjeg, da bi ti danas mogao da kupiš Filipsov stereo uređaj.“ Nema šta, svetla budućnost, u kojoj će svi snovi iz prošlosti najzad ostvariti.

Ali, izgleda da je iz te jednačine izostavljena sadašnjost. Nezahvalna i neobrazovana mlada generacija ne želi ni da čuje za tu slavnu prošlost, koja se nudi kao poklon svakom potrošaču trockističko-reformističke ideologije. Mladi podsećaju da je pravo značenje prošlih borbi izviralo iz sadašnjice ljudi koji su ih vodili i da, uprkos promenjenim istorijskim okolnostima, i oni sada žive u istoj sadašnjici. Ukratko, ako im je verovati, sve radikalne revolucionarne struje bile su nadahnute istom idejom: idejom celovitog čoveka, željom da se živi punim plućima, željom za čije je ostvarenje Marks prvi ponudio naučno utemeljenu taktiku. Ali, to su opasne teorije koje hrišćanska crkva i staljinisti u svakoj prilici najoštrije osuđuju. Više novca, više frižidera, više hostija, veći bruto nacionalni proizvod – eto šta bi danas trebalo da zadovolji naše revolucionarne apetite.

Da li smo osuđeni na blagostanje? Skromni i staloženi ljudi sigurno se neće složiti sa s raznim oblicima borbe protiv programa programa za koji se jednodušno zalažu svi: od Hruščova do Švajcера, od pape do Fidela Kastro, od Aragona do blagopočivšeg Kenedija.

Decembra 1956, hiljadu mladih je divljalo ulicama Stokholma, paleći automobile, lomeći neonske reklame, cepajući reklamne postere i pustošeći robne kuće. U Merlbaku, tokom štrajka organizovanog kako bi se vlasnici rudnika naterali da izvuku tela sedmorice rudara poginulih pri odronu zemlje, radnici su iskalili gnev na kolima parkiranim ispred upravne zgrade. Januara 1961, štrajkači iz Liježa spalili su železničku stanicu Gijemin i uništili štampariju lista *La Meuse*. Marta 1964, u sinhronizovanoj akciji nekoliko stotina tinejdžera, uništen je sav inventar u nekoliko odmarališta duž belgijske i engleske obale. U Amsterdamu 1966, radnici se nekoliko dana nisu povlačili sa ulica. Ne prođe ni mesec dana, a da radnici negde ne stupe u divlji štrajk i ne udruže se, kako protiv poslodavaca, tako i protiv svojih sindikalnih lidera. Država blagostanja? Pobuna u Votsu dala je najbolji odgovor.

Radnik iz fabrike *Espérance-Longdoz* na sledeći način je formulisao neslaganje s raznim Furastjeima, Beržeima, Armanima, Moleima i drugim psima čuvarima budućnosti:

„Od 1936. borio sam se veću nadnicu; u svoje vreme, moj otac se takođe borio za veću nadnicu. Sada imam TV, frižider i Folksvagen. Ali, kada se sve sabere, uvek sam živeo kao poslednje govno.“

Svojim rečima i delima, nova poezija se jednostavno ne uklapa u državu blagostanja.

2

Najlepši modeli radio-aparata dostupni su svima.

I vi možete postati član velike porodice vlasnika DAF vozila.

Karven vam nudi kvalitet. Slobodno odaberite nešto iz širokog asortimana.

U kraljevstvu potrošnje, građanin je kralj. To je demokratska monarhija: jednakost pred potrošnjom (1), bratstvo u potrošnji (2), sloboda kroz potrošnju (3). Diktatura potrošne robe konačno je ukinula sve barijere krvi, porekla i rase – što bi bio dobar razlog za slavlje, samo kada ta ista potrošnja, po logici stvari, ne bi ukidala i svaku kvalitativnu diferencijaciju, tako što priznaje isključivo kvantitativne razlike među vrednostima i ljudima.

Jaz između onih koji imaju mnogo i onih koji imaju malo, ali svakim danom sve više, nije se smanjio, ali se zato povećao broj međustupnjeva, što je na izvestan način približilo

dva ekstrema, vladare i podanike, istom središtu mediokritetstva. Biti bogat, danas znači posedovati veliku količinu bednih stvari.

Potrošna dobra su na putu da izgube svaku upotrebnu vrednost. Njihova svrha je u tome da budu potrošena po svaku cenu. (Prisetimo se nedavne američke pomame za *nothing-boxes*, predmetima koji ne služe ničemu.) Kao što je veoma otvoreno rekao general Dvajt Ajzenhauer, današnji ekonomski sistem može opstati samo ako čoveka pretvori u potrošača, ako ga poistoveti s najvećim mogućim brojem potrošnih vrednosti, što će reći, nevrednosti, odnosno besadržajnih, fiktivnih i apstraktnih vrednosti. Pošto je jednom imao tu sreću da bude „najdragoceniji kapital“, kako ga je pronicljivo krstio Staljin, čovek bi danas trebalo da postane najdragocenije potrošno dobro. Tipizirane slike filmske zvezde – siromašnog čoveka, komuniste, ubice iz ljubavi, ispravnog građanina, buntovnika, buržuja – zauzeće mesto čoveka i zameniti ga sistemom kategorija štancovanih u skladu s nemilosrdnom logikom robotizacije. Već samim pojmom „tinejdžera“ kupac biva definisan predmetom kupovine; njegova posebnost biva svedena na raznolik, ali ograničen asortiman predmeta u radnji (ploča, gitara, farmerki). Više nismo stari onoliko koliko to osećamo ili nam se to sviđa, već u zavisnosti od toga šta kupujemo. Vreme proizvodnje koje je, kako se nekada govorilo, bilo novac, sada je ustupilo mesto vremenu potrošnje, merenom količinom kupljenih, iskorišćenih i odbačenih proizvoda, vremenu preuranjene starosti, koja podseća na većitu mladost drveća i kamenja.

Nasuprot Marksovim očekivanjima, opšte osiromašenje se danas ne ispoljava u oblasti dobara nužnih za preživljavanje – ona ne samo da se ne smanjuju, nego ih ima sve više – već kroz sâmo preživljavanje, koje je oduvek bilo neprijatelj pravog života. Od obilja se očekivalo da će svima doneti lagodan život, u kakvom je uživala feudalna aristokratija. Ali, u datom slučaju, obilje i sve ugodnosti koje ono donosi, bile su samo deca kapitalističke produktivnosti, deca kojima je bilo suđeno da prerano ostare čim ih tržišni sistem preobrati u pûke predmete pasivne potrošnje. Raditi da bi se preživelo, preživljavati trošeći i da bi se trošilo – pakleni krug je time zatvoren. Pod vlašću ekonomizma, preživljavanje je postalo u isti mah nužno i dovoljno. To je osnovna istina buržoaskog društva. Ali, istina je i da istorijski period utemeljen na tako neljudskoj istini može biti samo prelazni period, faza koja zamračeni život feudalnih gospodara razdvaja od života, koji će na racionalan i strastven način stvarati gospodari bez robova. Preostalo nam je samo tridesetak godina da stavimo tačku na ovaj prelazni period robova bez gospodara, ukoliko ne želimo da on potraje naredna dva veka.

3

U odnosu na svakodnevni život, buržoaska revolucija više liči na kontrarevoluciju. Tržište ljudskih vrednosti možda nikada pre nije doživelo takav kolaps; čovekova predstava o životu nikada nije pretrpela takvu devalvaciju. Aristokratski način života, sa svojim bogatstvom strasti i avantura, doživeo je sudbinu palata pretvorenih u skladišta starog nameštaja, čiji su sumorni hodnici postali još nepodnošljiviji zbog table na ulazu, koja gromoglasno, uprkos celom Univerzumu, tvrdi da je ovo doba slobode i blagostanja. Od sada, umesto mržnje, imaćemo prezir; umesto ljubavi, vezanost; umesto smešnog, glupo; umesto strasti, sentimentalnost; umesto želje, zavist; umesto razuma, sračunatost; umesto smisla za život, strah od smrti. Bedni moral profita dolazi da zameni krajnje odvratni moral časti; tajanstveno i krajnje idiotsko pravo na vlast po rođenju i krvi ustupa mesto ibijevskoj vlasti novca. Četvrtog avgusta 1789. deca su nosila bankarske naloge i trgovačke liste kao svoje grbove; mistifikacija se preselila u računovodstvene knjige.

U čemu je tajna novca? Očigledno u tome što predstavlja sumu bića i stvari koja se može prisvojiti. Plemički grb izražava Božji izbor i stvarnu vlast njegovog izabranika; novac je samo znak onoga što bi se moglo steći, to je nagoveštaj moći, mogući izbor. Feudalni Bog, koji je delovao kao temelj društvenog poretka, zapravo je bio samo ekstravagantno, krunisano opravdanje tog poretka. Novac, bezukusni i bezmirisni bog buržoazije, takođe je samo posrednik, neka vrsta društvenog ugovora. To je bog kojem se ne služi molitvama ili zakletvama, već naukom i specijalizovanim znanjem. Njegova tajna se više ne nalazi u tami i nedokučivosti totaliteta, već u sumi beskonačnog broja pojedinačnih izvesnosti; ne više u kvalitetu gospodstva, već u određenom broju tržišno vrednih ljudi i stvari koji, recimo, za 10 miliona franaka mogu preći u ruke novog vlasnika.

U ekonomiji kapitalizma slobodnog tržišta, samo bogatstvo može doneti moć i ugled. Kao gospodar sredstava za proizvodnju i radne snage, kapitalizam slobodnog tržišta kontroliše razvoj proizvodnih snaga i potrošnih dobara, a njihovim vlasnicima ostaje da biraju između bezbroj plodova tog beskonačnog progressa. Ali, kako se ta vrsta kapitalizma preobražava u svoju suprotnost, u državno-plansku ekonomiju, stari prestiž kapitaliste, koji se sa svojim milionima igra na tržištu, počinje da bleđi, kao i karikatura zadriglog trgovca ljudskim mesom, koji pučka tompus. Danas imamo menadžere, koji stiču moć na osnovu sposobnosti za organizaciju, pri čemu kompjuteri već počinju da im otimaju posao. Naravno, menadžeri svakog meseca podižu podebele koverta s platama. Ali, kako mogu da se razmeću tim bogatstvom? Ksanadui, haremi i ukrasi bezmernih bogataša njima su nedostižni. Naime, na njihovu veliku žalost, imperativi potrošnje toliko su demokratizovali potrebu za pokazivanjem moći, da je simbolička snaga bogatstva skoro sasvim iščezla. Pod diktaturom potrošnih dobara, novac se topi kao grudva snega u paklu, a njegov značaj prelazi na stvari s većom reprezentativnom vrednošću, na neke opipljivije predmete, bolje prilagođene spektakularnoj ideologiji prodirućeg državnog socijalizma. Potrošna dobra potiskuju moć novca zato što, uvijena u ideologiju, postaju prava znamenja moći. Uskoro će jedino opravdanje za novac biti kvantifikovanje stvari i beskorisnih uređaja čiju nabavku omogućava, samo zato da bi se odbacili u sve ubrzanijem ritmu, važni su samo kvantitet i tempo, zato što masovna distribucija automatski briše privlačnost kvaliteta i retkosti. Samo sposobnost da se troši u sve bržem tempu – automobile, alkohol, TV, partnere – pokazuje kako stojite na hijerarhijskoj lestvici. Od plave krvi do moći novca, od superiornosti novca do moći uređaja, to je *nec plus ultra* hrišćansko-socijalističke civilizacije: civilizacije plitkosti i prostačkih detalja. Savršeno gnezdašće za Ničeovog „malog čoveka“.

Kupovna moć je dozvola za kupovinu moći. Stari proleter je prodavao svoju radnu snagu da bi preživeo; ono malo slobodnog vremena koje je imao, provodio je uživajući u razgovoru, raspravama, opijanju, vođenju ljubavi, lutanju, slavljenjima i pobunama. Novi proleter prodaje svoju radnu snagu da bi trošio. Kada ne bičuje samog sebe do smrti samo zato da bi napredovao u radnoj hijerarhiji, biva ubeđivan da kupuje stvari po kojima će se isticati u društvenoj hijerarhiji. Ideologija potrošnje postaje potrošnja ideologije. Kulturni detant između Istoka i Zapada nije slučajna. S jedne strane, *homo consumator* kupuje bocu viskija i dobija besplatno poklon pratećih laži. S druge strane, komunistički čovek kupuje ideologiju i dobija besplatnu bocu votke. Paradoksalno, sovjetski i kapitalistički režimi dele isti put, prvi zahvaljujući ekonomiji proizvodnje, drugi zahvaljujući ekonomiji potrošnje.

U Sovjetskom Savezu, višak radničkog rada, strogo govoreći, ne obogaćuje direktno njihovog druga, direktora preduzeća. On samo jača njegovu vlast kao organizatora i birokrate. Njegov višak vrednosti je višak vrednosti vlasti. (Ali, ta nova vrsta viška vrednosti ipak je podređena tendenciji pada profitne stope: Marksovi zakoni ekonomskog života danas se potvrđuju u ekonomiji života.) On zarađuje, ali ne na osnovu novca-kapitala, već na osnovu

prvobitne akumulacije kapitala poverenja, stečenog kroz poslušno usvajanje ideološke materije. Automobil i dača, koji mu se dodeljuju kao nagrada za doprinos Otadžbini, odnosno Rezultatu i Cilju, nagoveštavaju oblik društvene organizacije u kojoj će novac zaista nestati i ustupiti mesto prestižnim znamenjima ranga, mandarinskog razmetanja i specijalizovane misli. (Prisetimo se posebnog tretmana koji uživaju udarnici, „heroji svemira“, škripači na violinama i grebači po slikarskim platnima.)

U kapitalističkim zemljama, materijalni profit koji poslodavac izvlači iz proizvodnje i potrošnje razlikuje se od ideološkog profita i po tome što poslodavac, u ovom drugom slučaju, više nije jedini koji profitira iz organizacije potrošnje. To je ono zbog čega razliku između nekog menadžera i radnika ne možemo svesti na razliku između jednog luksuznog automobila godišnje i onog jeftinog, koji se brižno održava pet godina. Ipak, moramo priznati da se u poslednje vreme sve jasnije uočava tendencija ka planiranju, koje nastoji da društvene razlike kvantifikuje u skladu s mogućnostima potrošnje i primoravanjem na potrošnju. Pošto se razlike umnožavaju i postaju sve beznačajnije, prava razlika između bogatih i siromašnih se smanjuje, a čovečanstvo se pretvara u kompaktnu masu, u kojoj je moguće razaznati samo različite varijacije siromaštva. Kulminaciju tog procesa predstavljaće kibernetičko društvo eksperata, hijerarhijski raspoređenih prema sposobnosti da troše i navedu druge na potrošnju doza moći neophodne za funkcionisanje džinovskog društvenog računara, u kojem će oni sâmi figurirati u dvostrukoj funkciji – kao program i njegov rezultat. Biće to društvo eksploatisanih eksploatatora, u kojem su neki robovi jednakiji od drugih.

Preostaje „treći svet“. Preostaju stari vidovi represije. Činjenica da su robovi s latifundija savremenici novog proletarijata izgleda mi kao savršena formula za onu eksplozivnu smesu iz koje će buknuti opšta revolucija. Ko još može da poveruje kako će se Indijanci sa Anda zadovoljiti agrarnom reformom i položiti oružje u času kada najbolje plaćeni evropski radnici zahtevaju radikalnu promenu načina života? Pobuna protiv države blagostanja od sada će biti minimalni program svih revolucija u svetu. Oni koji to zaborave, čine to na vlastiti rizik, kao što je to objasnio Sen-Žist: „Oni koji revoluciju ne izvedu do kraja, sami sebi kopaju grob“.

XVII: Bolest preživljavanja

Kapitalizam je demistifikovano preživljavanje. Ako se imaju u vidu tehničke mogućnosti kojima raspolaže, uspelo mu je da siromaštvo svakodnevnog života učini nepodnošljivim. Preživljavanje je postalo ekonomisanje životom. Civilizacija kolektivnog preživljavanja tako uspešno umnožava mrtvo vreme pojedinačnih života da sile smrti prete da nadjačaju i sâmo kolektivno preživljavanje. Jedina nada leži u tome da se žudnja za uništenjem još uvek može preobratiti u žudnju za životom.

Sve do danas, ljudi su se samo prilagođavali sistemu za preobražaj sveta. Sada bi sâm taj sistem trebalo prilagoditi preobražaju sveta.

Organizacija ljudskih društava izmenila je lice sveta, a taj svet je, menjajući se, uzdrmao organizaciju ljudskih društava. Ali, dok se hijerarhijska organizacija hvata u koštac s prirodom i sama doživljava preobražaj u toj borbi, udeo slobode i kreativnosti namenjen pojedincu biva apsorbovan imperativom povinovanja društvenim normama raznih vrsta; sve to, u načelu, važi za situacije pošteđene većih revolucionarnih potresa.

Vreme koje u istoriji pripada pojedincu uglavnom je mrtvo vreme. Ta činjenica nam je tek od skora postala nepodnošljiva, pošto smo stekli uvid u pravo stanje stvari. S jedne strane, buržoazija je svojom revolucijom dokazala da ljudi mogu ubrzati preobražaj sveta i poboljšati uslove individualnog života – pri čemu se to poboljšanje shvata kao mogućnost pristupa vladajućoj klasi, bogatstvu i simbolima kapitalističkog uspeha. S druge strane, ona svojim intervencijama poništava individualnu slobodu, uvećava mrtvo vreme svakodnevnog života (tako što nameće potrebu za proizvodnjom, potrošnjom, proračunima) i pokorava se hirovitim tržišnim zakonima, neizbežnim cikličnim krizama, koje proizvode ratove i bedu, kao i ograničenjima nametnutim takozvanim zdravim razumom („ljudska priroda će uvek ostati ista“, „uvek će biti siromašnih“, itd.). Politika buržoazije i njenih socijalističkih prirepaka jeste politika vozača koji svom snagom pritiska kočnicu vozila u punoj brzini: što je brzina veća, pokušaji usporavanja su silovitiji, opasniji i neuspešniji. Vrtoglava brzina potrošnje uslovljena je brzinom dezintegracije vlasti i najavom izgradnje novog poretka, otvaranja novih dimenzija, paralelnog univerzuma izniklog na ruševinama Starog sveta.

Prelaskom sa aristokratskog sistema adaptacije na „demokratski“, brutalno je produbljen jaz između individualne potčinjenosti i društvene dinamike koja preobražava prirodu, jaz između nemoći čoveka i moći novih tehnologija. Kontemplativni stav je savršeno odgovarao feudalnom sistemu, tom praktično nepomičnom svetu, utmeljenom na večnim božanstvima. Ali, taj potčinjeni duh se teško mogao uskladiti s dinamičnim vizijama trgovaca, industrijalaca, bankara i pronalazača novih bogatstava, vizijama onih koji nisu bili upoznati s čarima otkrovenja nepromenljivog, već sa ekonomskim kretanjima, nezajažljivom glađu za profitom i nužnošću stalnih inovacija. Ipak, svuda gde buržoazija populariše i vrednuje osećaj prolaznosti i nestalnosti, osećanje nade, ona u svojstvu vlasti nastoji da stvarna ljudska bića utamniči u toj prolaznosti. U želji da zameni staru teologiju nepokretnosti, buržoazija zasniva metafiziku kretanja; ali, iako oba ideološka sistema ometaju živo strujanje stvarnosti, onaj stariji to čini na daleko uspešniji i harmoničniji način, s većom doslednošću i jednoličnošću. Stavljanjem ideologije napretka i promene u službu nepromenljivog nastaje paradoks, koji ubuduće neće moći da se sakrije od svesti, niti opravda pred savešću. Vidimo kako se u tom širećem svemiru tehnologije i komfora ljudska bića sve više povlače u sebe, smežuravaju, žive sitne živote i umiru zbog tričarija. Umesto obećane apsolutne slobode, taj košmar svakome nudi kubni metar individualne autonomije i to pod budnim nadzorom prvih komšija. To je prostor-vreme sitničavosti i prostakluka.

Pre buržoaske revolucije, mogućnost smrti u živom bogu davala je svakodnevnom životu iluzornu dimenziju koja je uspevala da dosegne raskoš mnogostruke stvarnosti. Možemo slobodno reći da ljudski rod nikada nije bio bliži samoostvarenju, ostajući pri tom zatočen u neautentičnom svetu. Ali, šta reći o životu u senci mrtvog, raspadnutog boga, oličenog u fragmentiranoj vlasti? Buržoazija je uštedela na bogu tako što je ekonomisala ljudskim životima. Uspela je da od ekonomije napravi sveti imperativ, a od života ekonomski sistem. To je model koji programeri budućnosti nameravaju da racionalizuju i pažljivo isplaniraju – jednom rečju, „humanizuju“. I budite uvereni da će pri tom postupati sa istom odgovornošću kao i božiji leš.

Kjerkegor dobro opisuje bolest preživljavanja: „Pustimo druge da jadikuju zbog surovosti vremena u kojem živimo. Mene više pogađa njegova sitničavost: naime, ono je lišeno strasti. . . Život mi se pretvorio u jednu jedinu boju.“ Preživljavanje je život sveden na najnužnije potrebe, na apstraktnu formu, na minimum aktivnosti neophodan za obezbeđivanje učešća u proizvodnji i potrošnji. Rimski rob je imao pravo na odmor i hranu. Kao baštinici Povelje o ljudskim pravima, imamo dopuštenje da se hranimo i kultiviramo, dovoljno svesti da uspešno odigramo svoju ulogu, dovoljno ambicije da steknemo moć i dovoljno pasivnosti da se kitimo znamenjima Vlasti. Naša sloboda je sloboda prilagođavanja, onakva kakvom raspolažu neke više životinjske vrste.

Preživljavanje je usporeni život. Koliko je samo energije potrebno da bi se očuvao spoljašnji izgled! Sredstva informisanja nas bombarduju savetima o ličnoj higijeni namenjenoj preživljavanju: izbegavajte jake emocije, kontrolišite pritisak, jedite malo, pijte umereno, ostanite zdravi da biste bolje odigrali svoju ulogu. „Premorenost: bolest rukovodilaca“, glasi naslov teksta u *Mundu*. Moramo biti štedljivi sa preživljavanjem, jer se ono lako troši; moramo ga živeti što manje, jer ono pripada smrti. Nekada se umiralo od žive smrti, u božijem prisustvu. Danas nas poštovanje prema životu sprečava da ga dodirnemo, razbudimo, trgnemo iz učmalosti. Umiremo po inerciji, u času kada količina smrti koju nosimo u sebi dostigne tačku zasićenja. Nažalost, nema te naučne discipline sposobne da proceni količinu smrtonosne radijacije kojom su zagađeni naši svakodnevni postupci. Na kraju, od silnog poistovećivanja sa onim što nismo, od nebrojenih promena uloga, od zamene starih autoriteta novim i jednog životnog doba drugim, kako uopšte možemo izbeći da i sami ne postanemo deo tog većitog prelaznog stanja, tog stanja opšte dekompozicije?

Prisustvo tajanstvene, a opet opipljive smrti u središtu sâmog života, toliko je zavaralo Frojda da ga je navelo na pretpostavku o postojanju nekog ontološkog prokletstva, takozvanog nagona smrti. Frojdova greška, na koju je ukazao Rajh, danas se može rastumačiti fenomenom potrošnje. Ispostavilo se da tri aspekta nagona smrti – nirvana, prinudno ponavljanje i mazohizam – predstavljaju samo tri tipa dominacije: pasivno prihvaćenu prinudu, zavođenje konformizmom i posredovanje shvaćeno kao neumitni zakon.

Znamo da robna potrošnja – koja se danas uvek svodi na potrošnju moći – nosi u sebi klicu vlastitog uništenja i preduslove sopstvenog prevazilaženja. Potrošač nikada ne može i ne sme biti potpuno zadovoljan; logika potrošnog predmeta iziskuje stvaranje novih potreba ipak, usled akumulacije tih lažnih potreba, kod ljudi koje je sve teže svesti isključivo na ulogu potrošača, to samo pojačava osećaj mučnine. Pored toga, obilje potrošne robe osiromašuje autentični doživljaj i to na dva načina: pre svega, tako što autentični život nadomešta stvarima, a zatim, tako što nas sprečava da se, uprkos najboljoj volji, za te stvari vežemo – upravo zato što se one moraju potrošiti i, prema tome, uništiti. Otuda nedostatak života postaje sve nepodnošljiviji, pretvara se u nezadovoljstvo koje samo sebe izjeda. Ali, ta žudnja za životom je ambivalentna; ona je tačka u kojoj dolazi do preokretanja perspektive.

U iskrivljenoj vizuri potrošača, čije je viđenje stvari posledica uslovljavanja, nedostatak života se tumači nedovoljnom potrošnjom moći i nedovoljnom samopotrošnjom u službi moći. Kao analgetsko rešenje za nedostatak života nudi nam se smrt na rate. Svet koji nas osuđuje na beskrvnu smrt prinuđen je da propagira glad za krvlju. Tamo gde vlada bolest preživljavanja, želja za životom spontano poseže za oružjima smrti: bezrazložna ubistva i sadizam cvetaju. Kada se neka strast uništi, ona se iznova manifestuje kroz strast za uništavanjem. U takvim uslovima, niko neće preživeti eru preživljavanja. Očajanje je već poprimilo takve razmere da bi mnogi rado pristali da potpišu reči Antonena Artoa: „Obeležen sam žigom brze smrti, tako da me prava smrt nimalo ne plaši.“

Čovek preživljavanja je biće čije je zadovoljstvo stalno prožeto strepnjom; on je nedovršen, osakaćen čovek. Kako bi uopšte mogao pronaći sebe u tom većitom samoponištavanju, na koje ga sve usmerava? On luta lavirintom lišenim središta, ispunjenim drugim lavirintima. Tumara svetom istoznačnosti. Da li treba da se ubije? Da bi se ubio, morao bi da u sebi pronađe neku tačku otpora, da raspoláže nekom vrednošću koju bi imalo svrhe uništiti. Ako toga nema, destruktivni postupci se rasipaju u prah i razleću u svim smerovima. Praznina se ne može ispuniti prazninom. „Kada bi na mene pao neki kamen i ubio me i to bi bilo nekakvo rešenje“, napisao je Kjerkegor. Mislim da danas nema čoveka kome slična užasna misao nije prošla kroz misli. Inertnost je najpouzdaniji ubica; inertnost onih koji se sa osamnaest godina opredeljuju za senilnost, uranjaju u neki zaglupljujući posao osam časova dnevno i kljukaju ideološkim splačinama. Ispod varljivog sjaja spektakla kriju se samo sasušena ljudska bića, koja u isti mah strepe i priželjkuju Kjerkegorovo „rešenje“, da više nikada ne bi morala da priželjkuju ono čega se plaše i plaše se onoga što priželjkuju.

Uporedo s tim, žudnja za životom se javlja kao biološka potreba, kao naličje žudnje za uništavanjem i žudnje da se bude uništen. „Sve dok ne budemo uspeli da otklonimo sve uzroke ljudskog očajanja, nećemo imati prava da ukidamo sredstva kojima ljudi nastoje da se sa očajanjem izbore.“ Nesporno je da čovek raspoláže kako sredstvima za eliminisanje uzroka očajanja, tako i sposobnošću da ta sredstva upotrebi u cilju njihovog uklanjanja. Niko ne sme da zatvara oči pred činjenicom da nas uticaj uslovljavanja privikava da preživljavamo sa stotim delom svojih životnih potencijala. Bolest preživljavanja je toliko rasprostranjena da je i najmanja koncentracija proživljenog iskustva u stanju da kod ogromnog broja ljudi probudi zajedničku volju za životom. Kada se to jednom desi, negacija očajanja pretvoriće se u konstruisanje novog života. Ekonomisanje životom okončaće se smrću ekonomije, a mi ćemo najzad iskoračiti iz sveta preživljavanja.

XVIII: Lažni vidovi otpora (4)

NIHILISTA. Šta je nihilizam? Rozanov je dao najbolji odgovor: „Predstava je završena. Publika ustaje. Treba uzeti kaput i vratiti se kući. Osvrću se oko sebe: nema više ni kaputa, niti kuće.“

Kada neki sistem utemeljen na mitu dođe u koliziju s društveno-ekonomskom stvarnošću, u praznom prostoru između svakodnevnog života i vladajućeg, ali sada već prevaziđenog i neadekvatnog tumačenja sveta, stvara se vrtlog u kojem iščezavaju tradicionalne vrednosti. Lišena izgovora i opravdanja, oslobođena velova koji su je skrivali, slabost ljudskih bića ukazuje se u svoj svojoj nagosti. Ali, pošto mit nije bio samo paravan već i uzrok te slabosti, njegovom eksplozijom se oslobađaju sva ona energija i kreativnost, koje su religijskim transcendencijama i apstrakcijama dugo bile sputavane i odvrćane od autentičnog iskustva. U periodu međuvlašća, od iščeznuća antičke filozofije do nastanka hrišćanskog mita, došlo je do neviđenog procvata ljudske misli i ljudskih delatnosti. Rim će svoje temelje podići na njihovim grobovima, preuzevši sve ono što nije u celosti uništio. Kasnije, u 16. veku, slom hrišćanskog mita proizvešće istu mahnitnu žudnju za istraživanjem i eksperimentisanjem. Ali, taj novi period raspada vrednosti se po nečemu bitno razlikovao od prethodnih: posle 1789, obnova mita je postala apsolutno nemoguća.

Dok je hrišćanstvo uspevalo da neutrališe opasni nihilizam pojedinih gnostičkih sekta i iskoristi ga kao zaštitno ruho za vlastite potrebe, nihilizam rođen iz buržoaske revolucije bio je konkretan – on je onemogućavao svako preusmeravanje nihilizma ka terenu mita. Realnost razmene, kao što smo već videli, isključuje mogućnost prikrivanja. Sve dok ne bude ukinut, spektakl neće biti ništa drugo nego spektakl nihilizma. Ispostavilo se da je taština ovog sveta, na koju je Paskal ukazivao u svojim *Mislama*, kojim je hteo da uveća slavu Gospodnju, samo proizvod istorijske realnosti u kojoj za boga nema mesta, pošto je i sam postao žrtva eksplozije jednog mita. Nihilizam je raščistio sa svime, pa i sa bogom.

Tokom jednog i po veka, najlucidnija dostignuća u umetnosti i životu bila su plod slobodnih istraživanja u oblastima ukinutih vrednosti. Strastveni racionalizam De Sada, Kjerkegorov sarkazam, Ničeova nestalna ironija, Maldororova surovost, Malarmeova hladnoća, Žarijev 'Umor, dadaistički negativizam, sve su to bile snage koje su se naprezale i izgarale da bi u ljudski svet nekako unele malo plesni i gorčine dotrajalih vrednosti – a s njima i nadu u totalno prevazilaženje postojećeg stanja, u preokretanje perspektive.

Paradoks.

1. Velikim zagovornicima nihilizma nedostajalo je najubojitije oružje: osećaj za istorijsku stvarnost, osećaj za realnost oličenu u raspadanju, trošnosti i fragmentaciji.
2. Onima koji su stvarali istoriju posle buržoaske revolucije oduvek je manjkao uvid u destruktivne potencijale istorije tog perioda. Marks je propustio da analizira romantizam i pojam umetnosti kao takve. Lenjin je svesno zanemarivao značaj svakodnevnog života i nije poklonio skoro nikakvu pažnju futuristima, Majakovskom i dadaistima.

Nihilizmu i istorijskoj svesti tek predstoji da udruže snage: jaz koji ih trenutno deli predstavlja otvoren poziv hordama pasivnih likvidatora, koji težinom vlastite gluposti poravnavaju i uništavaju vrednosti u čije ime se bore. Birokrate, komunisti, fašistički ološ, korumpirani političari, drugorazredni pisci sa džojsovskim aspiracijama, neodadaistički mislioci, sveštenici fragmentarnog – svi oni odrađuju posao za Jedno veliko ništa, u ime porodičnog, administrativnog, moralnog, nacionalnog ili revolucionarno-kibernetičkog (!)

poretka. Da istorija nije u toj meri uznapredovala, nihilizam možda ne bi poprimio svojstva opšte prihvaćene istine, banalnosti bez premca. Ali, istorija je načinila taj presudni korak. Nihilizam sam sebi služi kao gorivo; za njegovim plamenom ostaje samo pepeo. Proces postvarenja je uneo prazninu u svakodnevni život. Zastarelim, prevaziđenim vrednostima podstiče se intenzivna proizvodnja potrošnih i „faturizovanih“ vrednosti, koje se prodaju pod starom etiketom „modernog“; ali, one nas ipak neumitno usmeravaju ka budućnosti koju tek treba konstruisati, ka prevazilaženju nihilizma. U svesti novih generacija postupno dolazi do pomirenja destruktivnih i konstruktivnih istorijskih tendencija. Udruživanje nihilizma i prevazilaženja govori nam da će prevazilaženje biti totalno. To je bez sumnje jedino bogatstvo kojim nas može usrećiti društvo obilja.

Kada ozlojeđeni pojedinac postane svestan mrtvog tereta preživljavanja, on postaje nihilista. Pošto se tako čvrsto opredelio za nemogućnost života, za njega čak i preživljavanje postaje neizvodljivo. U nihilističkoj teskobi se ne može živeti; ona je dezintegrisano ništavilo. Kovitlac prošlosti i budućnosti susreće sadašnjost u nultoj tački. Iz te mrtve tačke postoje samo dva izlaza: aktivni i pasivni nihilizam.

Pasivni nihilista je svestan da više nema nikakvih vrednosti, ali je prema toj činjenici ravnodušan i spreman na izvesne ustupke; on će pristati da se, najčešće iz koristoljubivosti, opredeli za neku od devalviranih vrednosti, koje će zatim braniti svim sredstvima, pod izgovorom da to čini bez ikakvih ličnih motiva, zarad same umetnosti. Pošto istine ionako nema, računaju se samo krupne reči. Petparački intelektualci, patafizičari, nacionalisti, estetičari apsurdnog čina, cinkaroši, plaćenici, pop-artisti – cela ta bulumenta na svoj način upražnjava staru maksimu *credo quia absurdum*: ne verujemo u ta načela, ali živimo po njima i na kraju se na njih navikavamo. Pasivni nihilizam je džinovski korak ka konformizmu.

Uostalom, nihilizam je oduvek bio samo prolazno i dvoznačno stanje, period kolebanja između dve krajnosti, od kojih jedna vodi ropskoj potčinjenosti, a druga permanentnoj pobuni. Između tih krajnosti prostire se ničija zemlja, brisani prostor samoubice i usamljenog ubice, onog kriminalca za koga Betina s pravom kaže da oličava zločin Države. Džek Trbosek će zauvek ostati neuhvatljiv. Mehanizmi hijerarhijske vlasti ne dopiru do njega, revolucionarna volja mu ne može ništa. Reklo bi se da je neka vrsta bića po sebi! On gravitira oko nulte tačke u kojoj destrukcija prestaje da ide na ruku destruktivnim mehanizmima vlasti, nadmašuje ih u nasilju i primorava ih da rade tako sumanutim tempom da se mašina iz Kažnjeničke kolonije raspada na sastavne delove. Maldoror okončava proces raspadanja savremene organizacije društva na jedini mogući način: tako što ga navodi na put samouništenja. Apsolutno poricanje društva od strane pojedinca ovde se javlja kao odgovor na apsolutno poricanje pojedinca od strane društva. Nije li to ona neutralna, ravnotežna tačka u izokretanju perspektive, mesto u kojem više nema ni kretanja, ni dijalektike, niti vremena? Podne i večnost velikog neprihvatanja. Pre njega, pogromi; posle njega, doba nove nevinosti. Krv Jevreja ili krv pandura.

Kod aktivnog nihiliste, svest o dezintegraciji praćena je nastojanjem da se ukaže na njene uzroke tako što će se taj proces ubrzati. Izazivanje nereda je prirodan odgovor na kaos koji vlada u svetu. Aktivni nihilizam je predrevolucionaran, pasivni nihilizam je kontrarevolucionaran, a većina ljudi se u nekoj vrsti tragikomičnog plesa kreće od jednog do drugog. Poput onog crvenoarmejca koga pominje Viktor Šklovski ili neki drugi sovjetski pisac, koji je u juriš uvek kretao s povikom: „Živeo car!“ Ali, okolnosti se pre ili kasnije postaraju da odstupnica bude presečena i da ljudi zauvek ostanu ušančeni s jedne strane barikade.

Čovek nauči da igra tek kada prestane da sledi zvanični ritam koji mu nameće svet. Pored toga, mora naučiti kako da ostane dosledan svojim uverenjima i ne pristane na ustupke čim mu se za to ukaže prilika. U mahnitim nastojanjima da stalno proizvodi nove potrebe, potrošačko društvo se uveliko oslanja na sve što je uvrnuto, bizarno i šokantno. U toj reklamnoj papazjaniji skupa bivaju udrobljeni crni humor i prave ljudske tragedije. Flertovanje s nekonformističkim stavovima takođe ulazi u skup vladajućih vrednosti. Svest o raspadu vrednosti igra važnu ulogu u strategiji marketinga. Dekompozicija predstavlja tržišnu vrednost. Na sva zvona se reklamira i kupuje najgore smeće, bilo da je reč o idejama ili stvarima. Slanik s Kenedijevim likom, koji ima rupe na mestima gde su ovoga pogodili meci, predstavlja najbolji dokaz, ukoliko je neki dokaz uopšte potreban, s kakvom lakoćom se jedna šala, koja bi svojevremeno razveselila Emila Ponžea i njegovog čika Penara, danas može unovčiti na tržištu.

Dadaistički pokret je svest o raspadu vrednosti iskazao na najradikalniji način. Dadaizam je zaista raspolagao potencijalima za prevazilaženje nihilizma, ali je propustio da ih iskoristi, kao i mnogo šta drugo. Cela dvosmislenost nadrealizma ogleda se u činjenici da je jednu opravdanu kritiku izneo u pogrešnom trenutku. Šta to znači? Samo to da nadrealizam s pravom kritikuje dadaistički neuspeh prevazilaženja, ali kada sâm nastoji da ga prevaziđe, ne čini to polazeći od izvornog dadaističkog nihilizma, ne oslanja se na dadu-antidadu i ne sagledava dadaizam u istorijskom kontekstu. Istorija je bila košmar iz kojeg se nadrealisti nikada nisu probudili: bespomoćni pred komunističkom partijom, nesposobni da se snađu u Španskom građanskom ratu, uvek su režali i pokazivali zube, ali su se pokazali spremnim da zvaničnu levicu slede kao najverniji psi!

Izvesna obeležja romantizma, za koja Marks i Engels nisu ispoljili nimalo sluha, već su posvedočila da se u umetnosti, kao životnom pulsu kulture i društva, mogu uočiti prvi pokazatelji raspada vrednosti. Sto godina kasnije, dok je Lenjin to pitanje i dalje smatrao beznačajnim, dadaisti su u gnojnom čiru umetnosti uspeali da sagledaju simptome tumora čiji se otrov širio celim društvenim organizmom. Neprijatna umetnička dela samo odražavaju sliku sveta iz kojeg su mehanizmi moći uspeali da proteraju zadovoljstvo. Dadaisti su to na nedvosmislen način dokazali još 1916. Posle takvog analitičkog zaključka, sledeći korak je mogao značiti samo jedno: uzeti oružje u ruke. Neodadaističke larve pop-arta, koje danas gmižu po đubrištima potrošnje, otkrile su, međutim, mnogo unosnije zanimanje.

Radeći, doslednije i od samog Frojda na izlečenju sebe i svojih savremenika od nezadovoljstva životom, dadaisti su izgradili prvu laboratoriju za revitalizaciju svakodnevnog života. Njihova aktivnost bila je radikalnija od njihove teorije. „Treba naglasiti da smo radili u potpunom mraku“, rekao je slikar Gros. „Niko od nas nije imao predstavu kuda idemo.“ Dadaistička grupa je bila levak za usisavanje svih banalnosti i izlišnih informacija kojima je svet bio zatrpan. S druge strane cevi, sve je izlazilo preobraženo, originalno, potpuno novo. Ljudi i stvari su ostali isti, ali sve je ipak izmenilo značenje i smisao. Preokretanje perspektive se odigralo kroz magiju ponovnog otkrivanja izgubljenog iskustva. Sabotaža, kao taktika preokretanja perspektive, protresla je krute okvire starog sveta. Taj potres je ukazao na pravo značenje poezije koju stvaraju svi, na značenje beskrajno udaljeno od onih čisto knjiških aktivnosti kojima su na kraju podlegli nadrealisti.

Uzroke izvorne slabosti dade trebalo bi potražiti u njenoj izuzetnoj smernosti. Cara, lakrdijaš sa ozbiljnim držanjem nekog pape, za koga pričaju da je svakog jutra ponavljao Dekartove reči, „Ne želim da znam da li je iko postojao pre mene“, bio je isti onaj Cara koji je prezirao ljude poput Ravašola, Bonoa i Maknovih drugova, da bi se kasnije priklonio Staljinovom stadi. Ako se dadaistički pokret raspao zato što se prevazilaženje pokazalo nemogućim, tome su ipak krivi sami dadaisti, koji se nisu potrudili da u istoriji potraže

primere uspelih prevazilaženja, trenutke kada su pobunjene mase vlastitim rukama krojile svoju sudbinu.

Prvi kompromis uvek ima kobne posledice. Od nadrealizma do neodadaizma, početna greška se samo ponavljala i umnožavala. Nadrealisti su se, doduše, pozivali na prošlost, ali s kakvim učinkom? Njihovo nastojanje da grešku isprave samo ju je učinilo još grđom; iako su uočili subverzivnu genijalnost nekih pojedinaca (De Sada, Furijsa, Lotremona), zadovoljili su se time da im posvete veći broj lepo napisanih tekstova, čime su svojim štićenicima obezbedili časno mesto u školskoj lektiri. To je književna slava slična onoj koju su u današnjem spektaklu dekompozicije neodadaisti uspeali da izdejtstvuju za svoje prethodnike.

Jedine savremene pojave koje bi se mogle uporediti s dadom jesu najžešći ispadi mladih delinkvenata. Tu vidimo isti prezir prema umetnosti i buržoaskim vrednostima, isto odbacivanje ideologije, istu volju za životom. Ali i isto nepoznavanje istorije, istu rudimentarnu formu pobune, isti nedostatak taktike.

Nihilistima nedostaje svest o tome da su i drugi ljudi nihilisti i da će to ubuduće biti značajan istorijski faktor. Nihilistima nedostaje svest o mogućnosti prevazilaženja. Ipak, današnje preživljavanje, u kojem se toliko priča o napretku, samo zato što se napredak svima čini nemogućim, takođe je proizvod istorije i rezultat niza revolucionarnih poraza u prošlosti. Moglo bi se reći da je istorija preživljavanja istorijski proces koji će vremenom ukinuti samu istoriju. Jasan uvid u nepodnošljive uslove preživljavanja na putu je da se udruži sa istorijskom svešću o greškama iz prošlosti revolucionarnog pokreta, kao i sa istinskom željom da se proces prevazilaženja iznova započne tamo gde je prerano bio prekinut. Prevazilaženje, bolje reći, *revolucija svakodnevnog života*, sastojaće se u preuzimanju najradikalnijih aspekata nekadašnjih pobuna, sa svom žestinom nataloženog gneva. Lančana eksplozija podzemne kreativnosti morala bi da uzdrma i sruši hijerarhijsku vlast. U krajnjoj liniji, nihilisti su naši jedini saveznici. Oni ne mogu nastaviti da žive životom očajnika. Neka dosledna teorija, koja bi im ukazala na sopstvene greške, mogla bi da svu njihovu energiju, potisnutu tokom godina represije, stavi u službu volje za životom. Svako ko privrženost radikalnim rešenjima uspe da poveže sa istorijskom svešću o raspadu svih vrednosti spreman je da uzme oružje u ruke i povede borbu za svakodnevni život i radikalni preobražaj sveta. Kao što bi to rekao de Sad – nihilisti, još jedan napor, ako želite da postanete revolucionari!

XXIII: 3. Radikalna subjektivnost

Svako subjektivno stanje se razlikuje od drugih, ali se sva pokoravaju istoj želji za samostvarenjem. Njihovu raznolikost bi trebalo usmeriti u skladu s tim zajedničkim stremljenjem – ka stvaranju jedinstvenog fronta subjektivnosti. Svaki projekat izgradnje novog društva morao bi da ispuni dva zahteva: prvo, ostvarenje subjektivnosti svakog pojedinca odigraće se na kolektivnom nivou ili ga uopšte neće biti; i drugo, „Ako ćemo iskreno, svako se bori za ono što voli. Borba za druge je samo posledica toga“. (Sen-Žist)

Moja subjektivnost se hrani događajima. Najrazličitijim događajima: nekom pobunom, ljubavnim razočaranjem, nekim susretom, uspomenom, zuboboljom. Stvarnost u nastajanju nosi me sa sobom. Uprkos mojoj volji, ti događaji utiču na mene; iako me ne pogađaju na isti način, uvek ostajem zbunjen nekom njihovom skrivenom protivrečnošću – ma koliko se trudio da njima ovladam, oni uglavnom izmiču mojoj kontroli. U središtu svog bića osećam kako je mašta već počela da preobražava stvarnost, a onda inercija materije iznova prevladuje i stvari ponovo dolaze na stara mesta. Zato se mora izgraditi most preko jaza koji razdvaja maštu i stvarnost. Samo neka radikalna teorija može pojedincu dati sva prava da menja stvarnost po svojoj želji. Radikalna teorija pogađa sâmu suštinu stvari, a ta suština je subjektivnost – to je ono nerazorivo jezgro, zajedničko svim ljudima.

Čovek se ne može spasti sam, ne može se ostvariti u izolaciji. Ali, kada jednom stekne neku predstavu o sebi i svetu, kako bi mogao da i kod drugih ljudi ne primeti istovetnu želju: želju za istom potragom, iz istih razloga?

Sve forme hijerarhijske vlasti se uzajamno razlikuju, ali su identične po svojoj represivnoj prirodi. Na isti način se i subjektivna stanja razlikuju među sobom, ali im je zajednička ista potreba za potpunim samoostvarenjem. Upravo zbog toga se i može govoriti o „radikalnoj subjektivnosti“.

Postoji nešto zajedničko svim subjektivnostima, ma koliko one bila jedinstvene i nesvodive: želja da se ostvare kroz preobražaj sveta, želja da prođu kroz sva iskustva, da iscrpu sve mogućnosti. Ta želja je prisutna u svakom čoveku i ispoljava se manje ili više otvoreno, jače ili slabije. Njena realna snaga zavisiće od stepena kolektivnog jedinstva koji uspe da postigne, a da pri tom ne izgubi ništa od svoje raznolikosti. Svest o nužnosti takvog jedinstva nastaje kao posledica reflektovanja identiteta, dijametralno suprotnog procesu identifikacije. Identifikacijom gubimo svoju jedinstvenost tako što preuzimamo različite uloge, dok reflektovanjem identiteta obogaćujemo svoju polivalentnost kroz jedinstvo združenih subjektivnih stanja.

Radikalne subjektivnosti nema bez reflektovanja identiteta. Potraga za sobom odvija se kroz susrete s drugima. „Kada sam bio u poslanstvu u državi Ču“, kaže Konfučije, „video sam prasiće kako pokušavaju da sisaju mrtvu krmaču. Malo kasnije su se skinuli s nje i otišli dalje. Osetili su da ih ona više ne vidi i da više ne liči na njih. Oni nisu voleli telo svoje majke, već ono što ga je činilo živim“. Na sličan način, ono što u drugima tražim je najbolji deo mene sâmog koji se u njima krije. Da li će to reflektovanje identiteta postati opšta pojava? To se svakako neće desiti samo od sebe, ali istorijske okolnosti tome idu na ruku.

Niko i nikada nije doveo u pitanje ljudsku potrebu za hranom, skloništem, zbrinjavanjem, traženjem utočišta od nedaća i nepogoda. Zadovoljenje tih zajedničkih potreba bilo je odloženo zbog nesavršenosti tehnologije, koja se od samog početka izmetnula u nesavršenost društva. Planska ekonomija danas omogućava da definitivno rešimo problem

preživljavanja. Pošto su potrebe preživljavanja na putu da budu zadovoljene, makar u visoko industrijalizovanim zemljama, postalo je očigledno da ima i nekih ljudskih strasti koje se takođe moraju zadovoljiti, da je njihovo zadovoljenje od suštinske važnosti za sva ljudska bića i da bi se oglušivanjem o te strasti ugrozilo i obesmisllilo sve što je postignuto na materijalnom planu preživljavanja. Postepeno i neumitno rešavanje problema preživljavanja sve češće zadire u probleme svakodnevnog života, koji postepeno i podjednako neumitno biva žrtvovan imperativima preživljavanja. To razdvajanje nam samo olakšava odluku: planiranje socijalističkog tipa od sada se mora smatrati nespojivim sa uspostavljanjem društvene harmonije.

Radikalna subjektivnost je zajednički front iznova otkrivenog identiteta. Oni koji ne mogu da vide sebe u drugima, osuđeni su da zauvek ostanu strani sebi samima. Ništa se ne može učiniti za one koji ne žele da nešto učine za sebe. U tom smislu bi trebalo preispitati pojmove kao što su „poznavanje“ i „prepoznavanje“, „sklonosti“ i „srodnosti“.

Od poznavanja nečega imaćemo koristi samo ako to služi prepoznavanju zajedničkog projekta – reflektovanju identiteta. Realizacija teorije podrazumeva posedovanje mnogih znanja, ali ona su beskorisna ako nema adekvatne primene. U prvim godinama delovanja Situacionističke internacionale pokazalo se da su za najveće krize u koherentnoj revolucionarnoj grupi odgovorni oni koji su joj najbliži po svom znanju, a najudaljeniji po proživljenom iskustvu i značaju koji mu pridaju. Slično je i sa „simpatizerima“: oni se poistovećuju s nekom grupom i time je samo sputavaju u razvoju. Jasno im je sve osim onoga što je jedino važno – sâme radikalnosti. Oni tragaju za znanjem jer nisu u stanju da pronađu sebe.

Time što pronalazim sebe oslobađam se uticaja drugih; dopuštam im, dakle, da se u meni prepoznaju. Niko se ne razvija slobodno, a da pri tom ne doprinosi širenju slobode u celom svetu.

Bez imalo oklevanja potpisujem reči Kerderoa (Ernest Coeurderoy): „Hoću da budem ono što jesam. Da koračam bez ustezanja, da se potvrđujem kroz vlastitu slobodu. Neka svi slede moj primer. Nemojte više brinuti o sudbini revolucije: ona će biti sigurnija u rukama svih nas, nego u rukama političkih partija.“ Ništa mi ne daje za pravo da govorim u ime drugih: ja sam samo sopstveni delegat. Ipak, ne mogu da se otmem utisku kako moj život nije samo moja lična stvar i da ću pomoći nebrojenim ljudima koji žive poput mene, ako se potrudim da ga proživim na intenzivniji i slobodniji način. Moji prijatelji i ja svesni smo da pripadamo istoj zajednici. Svako od nas pomaže drugima time što pomaže sebi. Autentično učešće u pokretu može se ostvariti samo u uslovima potpune otvorenosti.

Raul Vanegem, 1967.

Anarhistička biblioteka

Anti-Copyright

31. 05. 2012.

Raoul Vaneigem

Rasprava o svakodnevnom životu za dobro mlade generacije

1967.

Prevod: Miodrag Marković i Aleksa Golijanin, 2008. Ovaj tekst je na engleskom i još nekim jezicima poznat i pod naslovom „Revolucija svakodnevnog života“.

Raoul Vaneigem, *Traité de savoir-vivre à l'usage des jeunes générations*, Gallimard, Paris 1967. Časopis Gradac (Čačak) br. 164-165-166, *Situacionistička internacionala*, izbor tekstova, 2008, str. 227–245.

<http://anarhisticka-biblioteka.net>